

कादम्बरी

(शुकनासोपदेशः)

ड. अमलकुमार भट्टाचार्य
एम.ए.; एम.फिल्; काव्यतीर्थ, पि.एइच्.डि.
जि.सि. दास पदकप्राप्त, अध्यापक, संस्कृत विभाग,
कृष्णनाथ कलेज, कर्तूरक
सम्पादित

संस्कृत बुक डिपो
२८/१, विधान सरणी * कलकता - ७

ভূমিকা

সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যের উদ্ভব ও বিকাশ

ভারতীয় গদ্যসাহিত্যের ইতিহাস বেশ প্রাচীন। বৈদিক সাহিত্যই প্রাচীন গদ্যের নিদর্শন পাওয়া যায়। মন্ত্রদ্রষ্টা ঋষিগণ মন্ত্র ও ব্রাহ্মণ সংকলনে যে গদ্য নির্মাণ করেছেন, তা গদ্যসাহিত্যের আদর্শনা হলেও, কোন কোন স্থলে উপমাди প্রয়োগে ও অল্প শব্দের দ্বারা নির্মিত বাক্যবন্ধে হৃদয়গ্রাহী। আরণ্যক, উপনিষদ, নিরুক্ত, মহাভাষ্য প্রভৃতি গ্রন্থসমূহে প্রাচীন গদ্যের রূপটি পাওয়া যায়।

উদাহরণ :

- (ক) ব্রাত্য আসীদীয়মান এব স প্রজাপতিং সৈমরয়ৎ। স প্রজাপতিঃ সুবর্ণমাত্মনপশ্যৎ, তৎ প্রাজনয়ৎ। ... (অথর্ববেদ)
- (খ) অগ্নিবৈ দেবানামবমো বিষ্ণুঃ পরমস্তুদন্তরেণ সর্বা অন্যা দেবতা। ... (ঐতরেয় ব্রাহ্মণ ১/১)
- (গ) স হাষ্ট্ম বাচমুবাদ। বিভূহি মা পারয়িষ্যামি ত্বেতি কস্মান্মা পারয়িষ্যসীতৌষে ইমাঃ সর্বাঃ প্রজাঃ নিৰ্ব্বোঢ়া ততস্থা পরায়িতাস্মীতি কথং ভূতিরিতি। (শতপথব্রাহ্মণ)
- (ঘ) যত্র নান্যৎ পশ্যতি নান্যচ্ছূণোতি নান্যদ্বিজানাতি তদ্ভূমা।

উপনিষদের গদ্যে বৈদিকরীতি ও ভঙ্গী থাকলেও তা সহজতর। পুরাণ, মহাভাষ্য ও ব্রহ্মসূত্রের শাক্তরভাষ্যে যে ধরনের গদ্যে রচনা করা হয়েছে তা প্রাচীনত্বের ইঙ্গিতই বহন করে। পুরাণ ও মহাভাষ্যের গদ্যে লৌকিক সংস্কৃত গদ্যের ঠিক পূর্বকার রূপটি ধরা পড়ে। যেমন — (১) ... ভগবতা সূর্যেণ নিজকণ্ঠাদুন্মুচ্য স্যামন্তকং নাম মহামণিবরমবতার্য একান্তে ন্যস্তম্। (বিষ্ণুপুরাণ) (২) তদ যথা ঘটেন কার্যং করিষ্যন্ কুন্তকারকুলং গত্বাহ কুরূ ঘটং কার্যমেনে করিষ্যামি। (মহাভাষ্য) বিষ্ণুপুরাণ ও মহাভাষ্যের রচনারীতি লৌকিক সংস্কৃত গদ্য রচনার প্রায় সমগোত্রীয়, খ্রীষ্টজন্মের দুশো বছর পূর্বেই এ জাতীয় সাবলীল গদ্য আবির্ভূত হয়েছিল। পতঞ্জলি 'বাসবদত্তা' 'সুমনোত্তরা' ও 'ভৈমরথী' নামে তিনটি আখ্যায়িকার উল্লেখ করেছেন। কিন্তু এই সকল গ্রন্থ লুপ্ত হওয়ায় লৌকিক সংস্কৃতের পূর্বের বিস্তৃত সাহিত্যের বিশদ পরিচয় আর আমাদের কাছে এসে পৌঁছায়নি। দণ্ডী সুবন্ধু বাণভট্ট এই ত্রয়ী কাব্যকৃতির পটভূমি যে অত্যন্ত বলিষ্ঠ ছিল এ কথা অনুমান করে নেওয়া যায়। সংস্কৃত গদ্য সাহিত্যের ক্রমবিকাশে

कादम्बरी

शुकनासोपदेशः

मूल : तात ! चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलञ्च निसर्गत एव अभानुभेद्य-मरत्नालोकच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवन-प्रभवम् । (१)

मूल : तात ! चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्य अधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलञ्च निसर्गत एव आभानुभेद्यमरत्नालोकच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । (१)

वङ्गार्थः तात ! — हे पुत्र ! चन्द्रापीड ! — उज्जयिनीराज तारापीडेर पुत्र । सशोधन पद । विदितवेदितव्यस्य — जानार विषय जेनेछ, अधीतसर्वशास्त्रस्य — समस्त शास्त्र अध्ययन करेछ, ते — तोमार, अल्लम् — सामान्य, अपि-७, उपदेष्टव्यम् — उपदेश देवार विषय, न अस्ति — नाई । केवलञ्च — केवल, निसर्गत एव — स्वभाववशतई, आभानुभेद्यम् — सूर्य याके भेद करते পারে ना, अरत्नालोकच्छेद्यम् — रत्नेर आलोक याके छेद करते পারে ना, अप्रदीपप्रभापनेयम् — प्रदीपेर प्रभा याके दूर करते পারে ना, अतिगहनम् — अतिदुर्दर्श, तमः — अन्धकार, यौवनप्रभवम् — यौवनकाले जात ।

संस्कृत टीका : तात ! हे पुत्र ! इति सम्बोधनम् । विदितवेदितव्यस्य विदितं ज्ञातं वेदितव्यं समस्तो ज्ञातव्यविषयो येन तस्य तादृशस्य, अधीतसर्वशास्त्रस्य अधीतानि पठितानि सर्वाणि शास्त्राणि येन तस्य तादृशस्य, ते तव अल्पमपि स्तोकमपि उपदेष्टव्यं वक्तव्यं नास्ति न विद्यते । केवलञ्च किञ्च, निसर्गत एव स्वभावत एव, यौवनप्रभवं यौवनसमुत्पन्नं, तमोऽन्धकारः अभानुभेद्यं न भानुना सूर्येण भेद्यमुच्छेद्यम् । अरत्नालोकच्छेद्यम् न रत्नानां मणीनाम् आलोकेन